

1960'lardan 2000'lere Hukuki ve Toplumsal Yönleriyle Türkiye'de Vatandaşlık ve Kimlik Düzenlemelerinin Ana Eksenleri

Funda Çoban*

ÖZET

Bu çalışma, 1960'lardan 2000'li yıllara Türkiye'de vatandaşlık ve kimlik meselelerini özellikle 1961 ve 1982 anayasaları, temsil edici kanun metinleri ve düzenlemeler etrafında ele alarak, bunları her bir dönemin toplumsal tartışmaları ile ilişkisi içinde değerlendirmektedir. Bu minvalde çalışma, ilgili milliyetçilik literatürü ve Erözden'in ulus-devletlerin kurgusal ve olgusal boyutları olarak nitelediği soyutlama yardımıyla, vatandaşlık ve kimlik tartışmalarının bir panoramasını sunmaktadır. Çizilen bu panorama etrafında da Türkiye'de demokrasinin derinleştirilmesi çabalarına katkı sağlamak üzere öneriler getirmektedir. Bu çerçevede de özellikle "ulus-sonrası yapılanmalar ve vatandaşlığın ulus-devletten arındırılması" seçenekleri arasında ikincisinin Türkiye'de demokrasinin derinleşmesi için alternatif bir politika izleği olabileceğini öne sürmektedir. Çalışma bu suretle karşılaştırmalı analiz yöntemiyle literatür çalışması kullanarak kimlik ve vatandaşlık sorunsalı çerçevesinde Türkiye'nin hukuki prosedürleri kapsamında, demokrasi çalışmalarına katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Araştırma Makalesi

Geliş: 24.07.2020

Kabul: 05.01.2021

Anahtar Kelimeler:

Kimlik,
Türk milliyetçiliği,
Vatandaşlık,
Ulus-devlet

The Main Axes of Citizenship and Identity Regulations in Turkey from 1960s to 2000s In Respect to The Legal and Social Aspects

ABSTRACT

The study at hand assesses the issues regarding Turkish citizenship and related identity politics by adressing to the constitutions of 1961 and 1982, some other representative legal procedures and, thus it evaluates those legislative processes around the public debates which has risen in the respective period. Hence it respectively presents a general panorama of the debates regarding citizenship and identity by following nations-nationalism literature and Erözden's contribution which assumes there is a gap between the construction of the nation-states and their factual elements. By following this panorama, it makes some proposal to contribute to the efforts for deepening the democratic process in Turkey. In this context, while the "post-national construction" and the "denationalization of citizenship" are the featured options, it suggests the second one can be an alternative political path for deeping demoracy in Turkey. Hence the article aims to contribute to the studies about democracy around the problematic of identity and citizenship in the scope of lawful procedures in Turkey by using literature review around comparative analysis.

Research Article

Received: 24.07.2020

Accepted: 05.01.2021

Keywords:

Identity,
Turkish nationalism,
Citizenship,
Nation-state

* Doç. Dr., İzmir Demokrasi Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, fundacoban50@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5852-9386>

GİRİŞ

Ulus-devletler, iki temel yüklemden oluşan (ulus ve devlet) özel siyasal örgütlenmeler olarak siyasal arenanın en önemli aktörleri olarak varlıklarını sürdürmektedirler. Ne var ki ulus-devletlerin tarihine bakıldığında, bu tarihin hiç de savaşımsız olmadığı görülür. Zira bu yapının bünyesini meydana getiren unsurlardan biri olan ulus, milli devletlerin arzuladığı ya da varsaydıkları gibi bütünüyle pürüzsüz bir yapı değildir. İlgili literatürdeki milletler ve milliyetçilik araştırmaları içinde milletleri doğal ya da eski çağlardan beri var olan bütünlükler olarak kabul ederek etnik kimliklerin ve bunu teşkil eden din, dil, kan bağı gibi aidiyetlerin “verili” olduğunu öne süren ilkçi yaklaşım (Özkırımlı, 2019) hariç geriye kalan tüm yaklaşımlar (modernistler ve etno-sembolistler) milletleri ya bir takım iktisadi, siyasi ve toplumsal süreçlerin çakışma uğrağında inşa edilmiş (Hobsbawn 2006; Gellner, 2008) ya hayal edilmiş (Anderson, 2007) ya da etnik bir çekirdek çerçevesinde kümelenen bünyesini siyasi kimlikle donatarak politik bir kategori haline gelmiş entiteler (Smith, 1989) olarak ele almaktadır. Bu yaklaşımların ortak özelliği ise millet tanımında yer alan dil, din, soy ve tarih gibi ortaklıklar üzerinden kurulan bağların ilkçi yaklaşımların iddia ettikleri gibi ezeli olmadığı, bunların bir tarihinin olduğudur. Bu çerçeveden ulus-devletlere düşen de ulusu oluşturan öğelerin olgusal tarihini olabildiğince tek bir aidiyet altında birleştirerek siyasal egemenliklerini hâkim ve meşru kılmaya çalışmak olmuştur.

Öte yandan, ulus-devletlerin diğer yüklemine oluşturan devlet kurumuna hukuki aidiyeti belirten vatandaşlık nosyonunun 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren çatallanmaya başlayan kimlik tartışmalarıyla sorunsal hale gelmesi, tek ve bütünsel bir milli aidiyet ile kendini tanımlayan bütüncül yurttaş tasarımının altını oymaya başlamıştır. 1960’lar sonrası meydana gelen yeni toplumsal hareketlerin cinsi ve etnik aidiyetleri ön plana koyan mücadeleleri (Offe, 1985) 1990’lardan sonra keskinleşen küreselleşme süreciyle birlikte (Robertson, 1999) farklı aidiyet ve kimliklere dair bireysel ve kolektif hak kazanımlarına ilişkin talepler soyut bir hukuki statü olan vatandaşlık ile somut bir toplumsal olgu olan kimlik arasında süren çatışmaların derecesini oldukça artırmıştır. Tam da bunun bir neticesi olarak kimlik siyasetine ilişkin literatürün bugün oldukça kabarık olduğu bir veriyken, artık sabit kimlikler yerine “akışkan kimliklerden,” (Bauman, 2005); melez desenlerden (Göle, 2000), dolayısıyla çok-kimlilikten bahsedildiği görülmektedir. Bu çok-kimliliklik konusu ise, demokratikleşme süreçleri ile oldukça bağlantılıdır (Anand, 2003). Zira hukuki düzenlemelerin sınırlarını çizdiği hak manzumelerinin bireyin kimlik talepleriyle çatıştığı noktada, bireylere daha fazla alan tanıyacak şekilde haklar verilmesi siyasal ve kamusal özgürlükler ve katılım adına anlam ifade etmektedir. Özellikle küreselleşme süreciyle yaşanan emek ve meta dolaşımının yarattığı kültürel etkileşimler, beraberlikler ve ayrılıklar bireysel bazda yaşanan kimlik akışlarını genel toplum düzeyinde çok-kültürlülük, çok-kültürcülük ve entegrasyon gibi tartışma alanlarına çekmektedir. Her

iki surette de birey ile devlet, ulus ile ulusal olmayan bir pota içinde çekişmektedir. Çekişme, devletin baskı gücünü artırdığı noktada anti-demokratik geriletği noktada ise demokratik karakter kazanmaktadır.

Tüm bu tartışmalar, Türkiye ölçeğinde de anlam ifade etmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı sonrasında fiilen ortadan kalkışının ardından onun yerine; fakat ondan farklı bir devlet örgütlenmesi ve rejim biçimiyle kurulan Türkiye Cumhuriyeti hem ulusal hem uluslararası konjonktürde meydana gelen dönüşümler neticesinde farklı dönemlerde farklı vatandaşlık ve kimlik siyasaları izlemek durumunda kalmıştır. Bu minvalde Türkiye Cumhuriyeti ulus-devleti de hemen her ulus-devlet gibi yüklemelerini oluşturan siyasal ve toplumsal ögeler arasında tam bir bütünlük ve etkileşim varsayarken, olgusal alanda var olan gerçekliklerin politik ve sosyal arenayı çeşitli vasıtalarla dönüştürmesi nedeniyle varsaydığı bütünlüğü gözden geçirmek ve realitelerle uyumlu hale getirmeye çalışmak durumunda kalmıştır. Zira ulus-devlet, ilk etapta *kurgusal bir fenomen* olarak karşımıza çıkar ve bu kurgusallık teorik ve olgusal iki boyuta sahiptir (Erözden, 2008:3). Kurgusal boyut, ulus-devletin ideal olarak varsayılan bütünlüğünü tarif eder. Bu tasarı içinde, ulus-devleti oluşturan iki temel bileşke ulus ve devletin kendi içinde tüm unsurlarıyla birlikte mükemmel bir türdeşliğe sahip olduğu savlanır (Erözden, 2008:3). Ulus-devletin ikinci boyutu olgusallık ise, mevcut ulus-devletin var olan temel ve yapısal yüklemelerini ifade eder (Erözden, 2008). Bu bağlamda temel yapısal yüklemeler içsel olarak dil, kültür, tarih, soy ve din gibi toplumsal örüntüler, dışsal olarak ise düşman imgesi olarak sınıflandırılabilir. Olgusal boyutun yapısal tarafında ise, ülkesel ve siyasal bütünlük mevcuttur. Temel unsurlar ulus olma yüklemiyle, yapısal unsurlar ise devlet olma yüklemiyle birlikte düşünülebilir. Bir bütün olarak bakıldığında kuramsal boyutta idealize edilen özelliklerin var olan durumla uyumlaştırılmaya çalışıldığı görülür. Erözden'e göre, özellikle temel unsurlar ayağında yer alan ögeler siyasi iktidarların ya da devlet yapılanmalarının *bütünleşme kurgusundan* dolayı bir takım toplumsal gerilimleri beslemektedir. Söz konusu gerilimler, ülkedeki karar alıcıların ne türden siyasalar izlediğine bağı olarak artabilir de azalabilir de.

İşte bu makale, teorik *çerçeve itibariyle* Erözden'in bahsettiği *kurgu-olgu* gerilimini esas alarak, bunun Türkiye'de bulunduğu karşılıkları, 1960'lardan 2000'lere dek geçen sürede temel siyasi ve toplumsal dönemeçler itibariyle ele almakta, bu vesileyle bahsedilen tarihsel dönemde vatandaşlık ve kimlik ile ilgili ana eksen tartışmaları demokratik taleplerin varsayımları doğrultusunda sunmaktadır. Diğer bir ifadeyle, *olgu-kurgu* geriliminin söz konusu dönemlerde nasıl karşılık bulunduğunu aramaktadır. Zira kimlik ve vatandaşlık konularının doğrudan temas ettiği temel meselelerden biri devlet-birey karşılaşmasında hak ve görev nosyonlarının bu öznelerden hangisine doğru genişletildiği, dolayısıyla demokratik açılımlara ne ölçüde yaklaşıldığı ya da buradan ne ölçüde uzaklaşıldığıdır.

Makalenin özellikle 1960'lardan başlatılmasının nedeni, 1961 Anayasası'ndan sonra çoğullaşmaya başlayan siyasi ve toplumsal angajmanın vatandaşlık ve kimlik tartışmalarını ele almak üzere verimli bir alan sunmasıdır. Zira erken Cumhuriyet dönemi Türkiye'si, yeni bir ulus-devletin kuruluş sancıları içinde oldukça dar bir vatandaşlık ve kimlik tanımı gerçekleştirmiştir. Bahsettiğimiz olgu-kurgu geriliminin ilk taşlarının döşendiği bu dönem, Türk etnisitesi¹ çekirdeğinde bir millet tanımlamış ve farklı etnik grupları baskı altına almaktan çok onları yok sayan bir siyasa izlenmiştir. Örneğin Atatürk "Türk milleti siyasi ve içtimai camiası içinde kendilerine Kürtlük fikri, Çerkezlik fikri ve hatta Lazlık fikri veya Boşnaklık fikri propaganda edilmek istenmiş vatandaş ve millettaşlarımız vardır ve mazinin istibdat devirleri mahsulü olan bu yanlış tevsimler..." diyerek devam ettiği konuşmasında, açıkça bu etnik unsurların var olmadığını belirtmiş olmaktadır (Akt. İnan, 1969:351). Nitekim Bora'nın da belirttiği gibi bu dönemin genel siyaseti içinde "millet-öncesi ham oluşum olarak tanımlanan Kürtler, Çerkezler, Arnavutlar, Boşnaklar vd. rahatlıkla Türk yapılabilecek ama bu yapılmazsa gayri Türk, hatta düşman bir kimlik inşasına 'yem olabilecek' bir *tabula rasa* gibi telakki edilmiş, gayrimüslim azınlıkların da Türkiye Cumhuriyeti'ne sadakatle kalmayıp Türk harsını benimseyecekleri umulmuştur" (Bora,1995:36). Kuşkusuz bu politikaların özellikle kuruluş yıllarında başarılması gereken iç ve dış siyasal öncelikler açısından anlamı vardır. Bilhassa çok-dinli, çok-dilli, çok-kültürlü Osmanlı İmparatorluğu'nun bakiyesini *devleti ve milleti ile bir olmuş* bütünlük içinde eritmek, tebaa ve kul anlayışından ulus ve yurttaş anlayışına geçebilmek, bu suretle Batı medeniyetinin üzerine çıkarken, bunu yekvücut bir millet olarak gerçekleştirmek önemli bir hedeftir.

Ne var ki, daha önce ifade edildiği gibi hedefi gerçekleştirmeye çalışırken *kurgu-olgu gerilimini* besleyecek her türden siyasa ve uygulama, bir başka dönemin içinde zuhur etmekte ve başka kılıklarla yeniden ortaya çıkmaktadır. Bu başka kılıkları teşhis etmek ve bunların farklı görünümelerini toplumsal yansımalarıyla anlamak içinse 1960'lardan itibaren vatandaşlık ve kimlik politikalarını genel bir panorama sunacak şekilde hukuki ve toplumsal boyutlarıyla ele almak gerekmektedir. Diğer bir ifadeyle bu makalenin çerçevesi zaten her biri ayrı bir araştırma konusu olan Türkiye çatışan ve uzlaşan farklı etnik aidiyetlerin arzu ve talepleri ile devletin bunlara verdiği yanıtları her yönü ve ayrıntısıyla incelemek değil, Türkiye tarihinin önemli dönüm noktalarında özellikle resmi politika hatlarını belirgin kılmaktır.

Bu çerçevede çalışma metodolojik olarak karşılaştırmalı analizi esas alan üç bölüme ayrılmıştır. Bölümler, vatandaşlık ve kimlik konularını Türkiye toplumsal tarihinin siyasi ve iktisadi olarak

¹Burada etnisite kavramı, Antony Smith'in kullandığı anlamda kullanılmaktadır. Buna göre etnisite, "kolektif bir özel ad, ortak bir soy miti, paylaşılan tarihi anılar, ortak kültürü diğerlerinden farklı kılan bir ya da daha fazla unsur, özel bir yurtla bağ ve nüfusun önemli kesimleri arasında dayanışma duygusu" olarak tanımlanmaktadır (Smith, 2007:42).

geçirdiği ana dönüşümlerin yörüngesinde ele aldığı için, her bir bölüm de bu içeriğe uygun kronolojik bir sınıflandırmayla belirlenmiştir. Buna binaen çalışmanın 1961-1980 yıllarını kapsayan birinci bölümünde 1961 Anayasası başta olmak üzere dönemin temsil edici hukuki ve siyasi uygulamaları ele alınmakta ve bunlara dönük toplumsal karşılıklar irdelenmektedir. 1980-1990 yıllarını kapsayan ikinci bölümde Türkiye'nin liberalleşme siyasetinin kimlik bahsine yansımaları genel hatlarıyla değerlendirilmektedir. 1990-2010 yıllarını kapsayan üçüncü ve son bölümde ise, 1990'lardan kalan bakiye ile Ak Parti döneminin ilk on yıllık iktidarında izlenen vatandaşlık ve kimlik siyaseti özellikle Türkiye'nin AB siyaseti ekseninde mercek altına alınmaktadır. En nihayetinde çalışma incelediği konu itibariyle geçmişten geleceğe retrospektif bakışın daha demokratik bir toplumsallığın inşasında önemli olduğu kabulüyle, gelecek siyasalara bir projeksiyon sunmayı hedefleyerek sonuç kısmında, probleme ilişkin öneriler sunmaktadır.

1961-1980: Hukuki ve Toplumsal Açından Vatandaşlık ve Kimlik

On yıllık Demokrat Parti iktidarının bir 27 Mayıs 1960'ta yapılan bir darbeyle son bulması ve yaklaşık bir yıl süren cunta dönemi Türkiye siyasal ve toplumsal tarihinde önemli dönemeçlerden biridir. Hatta Türkiye toplumsal tarihini darbe öncesi ve sonrası olarak ayırmak mümkündür. Bunun en önemli nedeni 9 Temmuz 1961 tarihinde halk oylamasına sunulan yeni anayasanın günün getirdiği iktisadi ve sosyal tartışmalara cevap verecek hukuki düzenlemeleri kısmi olarak içermesinin yanında, Türkiye'de emek-sermaye çelişkisinin artması nedeniyle güçlenmeye başlayan *sokak hareketleri* ile bunlara tekabül eden ideolojik ayrışmalardır.

Bu çerçevede 1960'ların dünyasında sokağın ve ideolojik ayrışmanın kimlikle ilgili tartışmalarına girmeden önce vatandaşlık bahsinin bizatihi yer aldığı 1961 Anayasası'nı genel hatlarıyla incelemek ve böylece Kanun'un ruhunda yer alan ana dokunun, Erözden'in bahsettiği anlamda *ulus-devletin kurgusal boyutu* olarak ifade ettiğimiz yönle ilişkisini açmamız gerekmektedir.

Nitekim 1961 Anayasası'nın başlangıç metnine bakıldığında, tam da bu *kurgusal ulus-devlet* anlayışını işaret edecek şekilde “bütün fertlerini, kaderde, kıvançta ve tasada ortak, bölünmez bir bütün halinde, millî şuur ve ülküler etrafında toplayan” bir topluluk olarak Türk milletinden bahsedildiği görülmektedir. Devamen de ulus-devletin yapısal unsurlarına atıfla değerlendirebileceğimiz 3. maddede, devletin “ülkesi ve milletiyle bölünmez bir bütün” olduğu ifade edilmektedir. Bu iki bölümden anlaşılan, Türk milletinin Fransız milliyetçiliğinden beslenen bir şiarla tanımlanmıştır. Devlet =Millet=Vatan denkleminin kurulduğu anlatımda, Rousseau'nun bireylerin tek tek iradelerinin toplamından oluşan ancak birleştiğinde tek ve bölünmez bir iradeyi temsil eden *genel irade* anlayışının (Rousseau, 2006) ulusa tercüme edilmiş biçimi okunmaktadır. Türk kimliği etrafında kurulan Türk

milleti böylece içinde bulundurduğu kimlik farklılıkları ne olursa olsun, yekvücut bir beden olarak resmedilmektedir. Anayasa'nın ilk maddelerinde dikkat çeken bir başka husus resmi dilin Türkçe olarak belirtilişidir (madde 3). Bunun anlamı, Türkçe dışında da anadillerin bulunduğu kabul edilmesidir. Böylece, üstü kapalı da olsa Türk etnisinden farklı etnilerin varlığı resmen tanınmıştır. Ne var ki bu, Türk kimliğinin birleştirici ve tanımlayıcı öge olarak milleti temsil etmesi anlayışını değiştirmemektedir. Etno-sembolcü terimlerle ifade edersek milleti kuran kök öge (Smith, 1989) Erken Cumhuriyet döneminin ulus inşası ve milliyetçilik politikalarının bir uzantısı niteliğinde Türklük olarak konumlandırılmaya devam etmiştir.

Yine 1961 Anayasası'nın 54. maddesine göre “Türk Devletine vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkes Türk” olarak tanımlanmaktadır. 1924 Anayasası'nda ve 1937 değişikliğinde yurttaşlıkla ilgili olarak yer alan *din ve ırk ayrımı olmaksızın* ifadeleri böylece ortadan kalkmıştır.² Bunun anlamı, 3. maddede yer alan “Resmi dil Türkçe'dir,” ifadesiyle birlikte düşünüldüğünde artık dilin vatandaşlık tanımını aşar şekilde birleştirici öge olarak düşünülmediğidir. Diğer bir ifadeyle kurucu anayasalarda ve dönemin ilgili diğer kanunlarında anadil ve resmi dil farklılıklarının üzerinden atlayarak, farklı dillerin yok sayılması üzerine bina edilen vatandaşlık anlayışı 1961'de teknik olarak yumuşatılmıştır. Öte yandan, “Türk babanın veya Türk ananın çocuğu Türk'tür. Yabancı babadan ve Türk anadan olan çocuğun vatandaşlık durumu kanunla düzenlenir” ifadeleriyle devam eden madde, vatandaşlığın kazanımını birincil olarak kan esasına bağlarken, yabancı babadan-Türk anadan doğan çocuğun vatandaşlık durumunu kanuna havale ederek açıkça cinsiyet ayrımcılığı yapmaktadır. Burada vatandaşlığın kazanımında, dil gibi diğer aidiyetlerin yanında soya öncelik veren Doğu tipi milliyetçilik (Kohn, 1994) zımni olarak açığa çıkıyor görünmektedir; ancak yasanın özünde kastedilen etnisite değil, vatandaşlığın hukuki tanımıdır.

Vatandaşlığın milli eğitim kitaplarında ele alınışı ise, vatandaş olmanın devlete karşı görevler ve millete karşı sorumluluk anlamına geldiğini göstermektedir. Anglo-Saxon bireyci merkezli yurttaşlık nosyonundan oldukça farklı olan bu anlayışta, devletin vatandaşa tanıdığı haklar aslında vatandaşın devlete yüklediği vazifeler olarak düşünülmektedir. “Devletin yapmaya mecbur olduğu vazifeler, vatandaşın devletten istediği haklardan başka bir şey değildir” diyen Hasan Ali Yücel ve Ragıp Çalapala'nın *Yurttaşlık Bilgisi* adlı kitabı, açıkça vatandaşlık hakkı diye ayrı bir şey olmadığını ifade etmektedir (Caymaz, 2007:46). Bu çerçevede, hürriyetlerin varlığı vatanın bağımsızlığına endekslenmekte, bu bağımsızlığın da milli beraberlik ve ordu kuvvetiyle korunacağı söylenerek, ordu

² Maddenin tam ifadesi şöyledir: “Türkiye ahalisine din ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık itibarıyla Türk ıtlak olunur.” 1924 Anayasası, 88. madde.

milletin varlığının sigortası olarak resmedilmektedir (Caymaz, 2007:46). Ordu olmazsa, ulusun bekası da adeta tehlikeye düşecektir.

Milliyetçi ideoloji devlet katında böyle kurulurken, 1960'lı yıllarda sokak başka türlü söylemektedir. 1961 Anayasası'nın getirdiği hak ve özgürlükler ortamında, Türkiye'nin değişen toplumsal yapısında filizlenmiş farklı ideoloji ve görüşler seslerini duyurmaya başlamıştır. Türkiye'de sol düşüncenin yayılımı, sınıf farklılıklarını reddeden ve milletin çalışanıyla yöneteniyle bir bütün olduğunu vazedenden ve özellikle 1939-1945 yıllarında doruğuna ulaşan solidarist (dayanışmacı) ulus anlayışının (Beriş, 2015:80-92) toplum katında tartışmaya açıldığını göstermektedir. Bu dönemde sol cenah içinde bir kesim *Tam Bağımsız Türkiye* sloganıyla *emperyalizme karşı* çeşitli platformlarda -sokakta, üniversitede, köylerde- mücadele verirken, bir başka kesim olarak Yön Dergisi etrafında kümelenen asker, aydın ve bürokratlar Kemalist³ milliyetçi söylemi devam ettirmiştir (Aydınoglu, 2011:88-89). Dönemin bilinen ifade biçimlerinden *II. Kurtuluş Savaşı, emperyalist işgale karşı mücadele ve millî demokratik devrim* sokak hareketlerindeki yerli-milliyetçi dozu gösterir örneklerdir. Öte yandan 60'lı yılların sağ cenahı da aynı sembolik söylemin içinden konuşmaktadır. Sağ ideolojinin devlete, dine, soya ve milletin homojen bütünlüğüne yaptığı vurgu her ne kadar sol ideolojininkiyle kıyaslanamayacak denli fazla olsa da iki farklı duruşun değişik yöntemleri esas alarak ama aynı amaç için mücadele ettikleri *-tam bağımsız Türkiye-* söylenebilir. Bu ideolojik ayrışmaların kimlikle ilintili ayağının tam göbeğinde Kürtlerse sol fikriyatın düşünce çizgisi içinde kendini konumlandırmaktadır. Diğer bir ifadeyle henüz ayrı bir etnik kimlik siyaseti güden Kürt mobilizasyonu sahneye çıkmamıştır. Milli Demokratik Devrim çizgisinden ayrı, müstakil bir Kürt kimliği ve hareketinin oluşması 1970'li yılların sonunda gerçekleşmiştir. (Aydınoglu, 2011:388). Yine bu dönemde, Aleviler siyasallaşmış ayağında o zamana kadar ideolojik olarak yanında yer aldıkları sağ çizgiden koparak sol cenahla eklemlenmişlerdir (Yaman, 2010:123). Toplumsal düzlemdeki görece özgürlük ortamı, Alevilerin kendi düsturlarını gözden geçirerek, politik taleplerle örgütlenmelerinin motivasyonu olmuştur. Yaşamı kısa da olsa 1966'da kurulan Alevi partisi, Türkiye Birlik Partisi bu örgütlenmelere verilebilecek örneklerden biridir.

Ne var ki 12 Eylül 1971 Muhtırası ülke çapında yükselen şiddet olaylarını kontrole almak gerekçesiyle sivil iktidarı yerinden etmiş, böylece *ülkenin ve milletin bölünmez bütünlüğünü* tehlikeye attığı ileri

³Kemalizm kavramı burada, Kurtuluş Savaşı yıllarında şekillenmeye başlayan ideolojinin adı olarak kullanılmaktadır. Bu ideoloji, 1935 CHP Kurultayı'nda parti programına girmiş, ilkeleri ise "altı ok" ışığında belirlenmiştir. İdeolojinin bu ismi alması ise Kurtuluş Savaşı yıllarına dayanmaktadır. Bu dönemde Mustafa Kemal'in etrafında toplanarak işgale karşı direnen milliyetçiler özellikle yabancı basın tarafından böyle adlandırılmıştır. Sözcüğün Türkiye'de ilk kullanımı ise 1930'da Ahmet Cevat Emre tarafından "Kemalizm doktrin olarak bütün siyasi prensipleri malum bir demokrasi mektebidir" ifadesinde yer almıştır (Uyar, 2007:53).

sürülen siyasal ayrışmalar sistemli bir tasfiyeye tabi tutulmuştur. Muhtıra metninde, “Parlamento ve hükümet, süregelen tutum, görüş ve icraatıyla yurdumuzu anarşi, kardeş kavgası, sosyal ve ekonomik huzursuzluklar içine sokmuş, Atatürk’ün bize hedef verdiği çağdaş uygarlık seviyesine ulaşmak ümidini kamuoyunda yitirmiş ve anayasasının öngördüğü reformları tahakkuk ettirememiş olup, Türkiye Cumhuriyeti’nin geleceği ağır bir tehlike içine düşürülmüştür” (AA, Muhtıra metni) denilerek, ülkeye nizam getirme görevi ordunun eline teslim edilmiştir. Muhtıra sonrası başbakan olarak atanan Nihat Erim hükümeti ile başlayan dönemde ise, bir uzmanlar ve mühendisler kadrosu kurularak ülkenin içinde bulunduğu yapısal krizin üstesinden gelecek reform paketlerinin uygulamasına öncelik verilmiş, seçimlerin yapıldığı 1973’ten 1980’e kurulan istikrarsız hükümetler de vatandaşlık ve kimlik meselelerini kapsayan boyutlarıyla sol jargon içinden yurtseverliğin sağ jargon içinden üç hilalin politik dili içine sıkışmıştır.

Tüm bunlar bir arada düşünüldüğünde 1960’tan 1980’e dek geçen 20 yıllık süredeki toplumsal ve siyasal dönüşümleri tek bir dinamik ışığında açıklamak zordur. Zira bu dönem farklı seslerin duyulmaya başlandığı, görece demokratik açılımların toplumsal hayatta yankısını bulduğu bir süreçtir. Diğer bir ifadeyle her hareketin kendine özgü ideolojik ve kimliksel tutunumu, açıklaması ve stratejisi bulunmaktadır. Yine de genel hatlarıyla söylenirse söz konusu 20 yıllık süreç, bireylerin kamusal alanda birer özne olarak belirmeye başladıkları, grupsal rol ve kimliklerini tanımladıkları, politik düzlemde ideolojik ayrışmaların vücut bulduğu bir dönem olarak tarifienebilir. Bu kapsamda, milli kimliğin teşekkülünde teorik çerçeve itibariyle söylediğimiz *olgularla kurgu arasında var olan mesafe* de gün yüzüne çıkmıştır. Diğer bir ifadeyle, milletin varsayıldığı gibi tek bir kimlikten oluşmadığı, farklılıkları içinde barındırdığı açık hale gelmiştir. Farklılıkların yok sayılarak, görmezden gelinerek ya da bastırılarak yok edilemeyeceğinin aksine marjinalleşeceğinin -ki yok edilip edilmemesi gerektiği ayrı bir tartışmadır- görülmesi içinse 1980’leri beklemek gerekecektir.

1982-1990: Darbeden Liberalleşme Dönemine Vatandaşlık ve Kimlik

12 Eylül 1980 darbesi ile başlayan dönemin vatandaşlık ve kimlik anlayışının en önemli hukuki ayağını 1982 Anayasası temsil etmektedir. Bu çerçevede 1982 Anayasası egemenliğin kaynağı ve kullanımı ile ilgili olarak temel noktaları 1961 Anayasası’nda olduğu haliyle tekrarlamaktadır. Madde 6/1’de “Türk Milleti, egemenliğini, Anayasa’nın koyduğu esaslara göre, yetkili organları eliyle kullanır” denilirken, madde 7’de “Yasama yetkisi Türk Milleti adına Türkiye Büyük Millet Meclisindedir”, madde 8’de ise “Yürütme yetkisi ve görevi, Cumhurbaşkanı ve Bakanlar Kurulu tarafından, Anayasaya ve kanunlara uygun olarak kullanılır ve yerine getirilir” denilmiştir. Ne var ki burada dikkat çeken yetki ve görev sözcükleri arasındaki ayrımdır. 1982 Anayasası’nda yasama bir yetki olarak tanımlanırken, yürütme hem bir yetki hem bir görev olarak belirtilmiştir. Böylece yeni anayasa,

yürütmeyi güçlendirici, otoriteye öncelik bir verici ilkeler ışığında şekillendirilmiştir. Sözgelimi yürütmeye Kanun Hükmünde Kararname çıkarma yetkisi tanınmıştır. Böylece Bakanlar Kurulu kanunun olmadığı yerde kararname çıkararak yürütme yapma erkini elde etmiştir. Nitekim temel haklar, kişi hakları ve ödevleri ile siyasi haklar ve ödevler sıkıyönetim ve olağanüstü hallerde Cumhurbaşkanının başkanlığında toplanan Bakanlar Kurulu'nca çıkarılacak Kanun Hükmünde Kararnamelerle sınırlandırılabilir (1982 Anayasası, madde 13). Ayrıca 1982 anayasasıyla yargısal denetimin alanı hem yasamaya hem de yürütme organına karşı daraltılmıştır. Cumhurbaşkanının tek başına yapacağı işlemler ile Yüksek Askerî Şûra Kararları, Hâkimler ve Savcılar Yüksek Kurulu Kararları yargısal denetimin dışında tutulmuştur.

Tüm bu noktalardan çıkan sonuç, 1982 Anayasası'nın egemenliğin kullanımı konusunda yürütme organlarına yasama karşısında öncelik tanınmış olmasıdır. Bu da ulus-devlet yapılanması içerisinde 60'lı yıllara göre devlet otoritesine daha fazla ağırlık verilmiş olduğunu, dolayısıyla ulus-devletlerin *kurgusal boyutundaki* temel içsel unsurların korunup kollanmasında yürütme erkine ayrıca görev verildiğini göstermektedir. Bu çerçevede 1982 Anayasa'nın Başlangıç metninin bazı bölümleri ve bazı maddeleri bu noktaları görmek bakımından örnekleyicidir. Buna göre,

“Türk Vatanı ve Milletinin ebedî varlığını ve Yüce Türk Devletinin bölünmez bütünlüğünü belirleyen bu Anayasa, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu, ölümsüz önder ve eşsiz kahraman Atatürk'ün belirlediği milliyetçilik anlayışı ve O'nun inkılâp ve ilkeleri doğrultusunda;

Hiçbir faaliyetin Türk millî menfaatlerinin, Türk varlığının, Devleti ve ülkesiyle bölünmezliği esasının, Türklüğün tarihî ve manevî değerlerinin, Atatürk milliyetçiliği, ilke ve inkılâpları ve medeniyetçiliğinin karşısında korunma göremeyeceği ve lâiklik ilkesinin gereği olarak kutsal din duygularının, Devlet işlerine ve politikaya kesinlikle karıştırılmayacağı;

Topluca Türk vatandaşlarının millî gurur ve iftiharlarda, millî sevinç ve kederlerde, millî varlığa karşı hak ve ödevlerde, nimet ve külfetlerde ve millet hayatının her türlü tecellisinde ortak olduğu, birbirinin hak ve hürriyetlerine kesin saygı, karşılıklı içten sevgi ve kardeşlik duygularıyla ve ‘Yurtta sulh, cihanda sulh’ arzu ve inancı içinde, huzurlu bir hayat talebine hakları bulunduğu...”

Burada dikkat çeken ilk husus, devletin anayasa metninde “Yüce” sıfatıyla anılmasına rağmen, Türk vatanı ve milleti sözcüklerinin önünde benzer bir sıfatın bulunmamasına binaen devletin milletten söylemsel olarak üstün bir konuma oturtulmasıdır. Dikkat çeken bir başka husus, hiçbir faaliyetin diğer sayılanlarla birlikte Türklüğün tarihi ve manevi değerlerinin karşısında korunma göremeyeceğinin belirtilmesidir. Böylece Türklüğün tarihi ve manevi değerleri, milletin kurucu

ilkelerden biri haline getirilmektedir. Böylece millet ve milliyetçilik kuramları içinde ulusları, ezelden getirilen dilsel, irksal, tarihsel ve kültürel ortaklıklar üzerinden düşünen ve bu suretle onları kadim ve doğal yapılar olarak gören ilkçi (primordialist) yaklaşımla (Özkırımlı, 2019: 189-192) belli oranlarda çakışma gerçekleşmektedir. Burada en göze çarpan, “Türklüğün tarihi ve manevi değerleri” ifadesidir. Zira bir Türk vatandaşı -ki, Anayasa’ya göre bu bir Türk’tür- Türklüğün tarihine ve manevi değerlerine karşı herhangi bir faaliyette bulunursa korunma göremeyecektir. Paragrafın bağlamı içinde düşünüldüğünde, milletin ve devletin bölünmez bütünlüğünün yanında, ayrıca bir Türklük tarihi ve maneviyatının belirtilmesi, Anayasa’da Türk etnisine söylemsel düzeyde verilen bir ayrıcalığı imlemektedir. Zira ifade “Türk vatandaşlarının tarihine ve manevi değerlerine...” şeklinde kurulmamıştır. Öte yandan Türk vatandaşlarının milli iftihar, gurur, keder ya da görevlerde ortak bir kader birliği içinde olduğunun belirtilmesiyle *her Türk vatandaşının* kişisel özellikleri ne olursa olsun, bu bütünlüğün bir parçası olduğu kabul edilmektedir.

1982 Anayasası’nda dikkat çeken bir başka nokta, 3. maddenin “TC’nin dili Türkçe’dir” şeklinde değiştirilmiş olmasıdır. Daha önce belirtildiği gibi 1961 Anayasası’nda “TC’nin resmi dili Türkçe’dir” ifadesi yer almaktaydı. Bu itibarla, yeni dönemde Türkçeden başka bir dilin anadil olarak devlet katında tanınmadığı söylenebilir.

Türklük, bundan önceki anayasalarda olduğu gibi hukuki olarak belirlenmiş bir statüdür. Anayasa’nın 66. maddesinde “Türk Devletine vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkes Türk’tür. Türk babanın çocuğu Türk’tür” ifadeleri yer almaktadır. Öte yandan 403 sayılı Türk vatandaşlığı kanununa göre, “Türkiye içinde veya dışında Türk babadan olan ya da Türk anadan doğan çocuklar doğumlarından başlayarak Türk vatandaşdırlar.” Böylece 1961 Anayasası’nda vatandaşlığın kazanımına ilişkin tespit edilen cinsiyet ayrımcılığı ortadan kalkmıştır. Bunun haricinde Türk vatandaşlığını doğum yeri esasına göre kazanma yolları da ilgili kanunda sıralanmıştır. Bunun anlamı Türk vatandaşlığını kazanımda hem kan esasının hem de doğum yeri esasının gözetilmesi, bu suretle de hem Doğu hem Batı tipi milliyetçiliğin esaslarından yararlanılışıdır.

Bu dönemde okutulan vatandaşlık kitaplarına bakıldığında Türk milletinin devletin varlık unsurlarından biri olarak nitelendiği görülür. (Dal vd., 1985:78). Milletse, maddi ve manevi unsurlarla fertlerin birbirine bağlı olduğu bir insan grubu olarak tanımlanmaktadır. Buna göre göre, maddi unsurlar dil, din ve ırk; manevi unsurlar ise tarihi, psikolojik faktörler ile kültür birliğidir. Bu tanım, 80’li yıllarda resmî ideolojinin milleti tanımlarken hukuki belirlenimin dışına çıktığını göstermektedir. Zira millet burada vatandaşlık bağıyla değil, ilkçi (primordial) bir anlayışla tanımlanmaktadır. Önceki dönemlerden farklı olarak artık millet tanımının içine din de birliğinin sokulması da burada dikkat edilmesi gereken bir başka husustur.

Anayasa metni ve bunu takip eden milli eğitim politikaları düzeyinde bunlar yaşanırken, toplumsal düzlemde devletin ve milletin bölünmez bütünlüğü anlayışına karşı çeşitli itirazlar artmaya başlamıştır. Bunlar arasında, en önemli mesele ise, *Kürt sorunununda* ifadesini bulmaktadır.⁴ Aktürk'ün de ifade ettiği gibi (2010:104) 1980'lerden sonra kamusal alanda şiddet eylemleriyle özdeşleştirilen kesim artık Aleviler değil, Kürtlerdir.

Aslında *Kürt sorunu*, yekvücut bir ulus-devlet inşa etme projesinin bir uzantısı olarak cumhuriyet tarihi boyunca farklı politikalarla aşılmaya çalışılmıştır. Bu bapta, mesele önce Şark sorunu (aşiretler ve şeyhlerin Doğu ve Güneydoğu'daki hâkimiyetinden kaynaklı olarak modernizasyon araçlarının bölgeye girememesinden kaynaklı); sonra kalkınmamışlık ve az-gelişmişlik sorunu olarak ele alınmıştır (Heper, 2010). Bir bütün olarak bakıldığında ise, bir etnik kimlik olarak Kürtlerin varlığı asimilasyondan ziyade *görmezden gelici* bir siyasetle Türk aidiyeti içinde şekillendirilmek istenmiştir (Heper, 2010). Kürtleri çeşitli iktisadi, sosyal ve kültürel araçlarla milli devletin çekirdek kimliğine dâhil etmeye çalışmıştır. Ne var ki milli ideolojinin Türkiye'ye aitliği oluşturmada, etnik sınırları (dilsel, tarihi, kültürel) tüm farklı etnik kimlikleri kapsayacak şekilde genişletmesi Kürtlerin eğilimlerini marjinalleştirmiştir. 1970'li yıllarda siyasal düzlemde kendilerini duyurmaya çalışan Kürt grupların sesleri 1980'li yılların başında tamamen kısılmıştır. Özellikle askeri yönetim döneminde Diyarbakır Cezaevi'nde Kürtlere yapılan işkenceler 1979'da kurulmuş terör örgütü PKK'nın örgütle alakasız kişileri bile kendisine çekmesine yaramış, 1983 yılında çıkarılan 2932 sayılı "Kürtçe konuşmayı ve şarkı söylemeyi yasaklayan" kanun da Kürtlere karşı ülke çapında yürütülen baskıcı politikaların bir örneği olmuştur. Öte yandan bu dönemde PKK'nın şiddet eylemlerini önlemeye dönük bölgesel tedbir ve harekâtlar da hız kazanmıştır. Zira 80'li yılların ikinci yarısından itibaren Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde mekân tutan PKK, ülke çapındaki eylemleriyle devletin baş etmesi gereken bir terör sorunu haline gelmiştir. Bu bapta artık Kürtlerin etnik kimliklerini sürdürme çabaları ile PKK'nın Türkiye Kürdistan'ı kurma mücadelesi zaman zaman üst üste bindirilmiş, böylece ayrılıkçı olsun olmasın Kürtler toplumsal ve hukuki olarak zorluklarla karşılaşmıştır. Bunun en ilginç örneklerinden biri 1986'da İsveç'te verdiği bir konserde söylediği bir Kürtçe türkü yüzünden hakkında soruşturma başlatılan İbrahim Tatlıses'in 1988'deki bir başka konserde "Ben bir Kürtüm ama yasalar Kürtçe şarkı söylememi yasaklıyor" diyerek Kürtçe şarkı söylemeyi reddetmesidir.

Kürtlerin ulus-devletin mevcut unsurları içinde bir *sorun* haline gelmesi, aslında ulus-devlet inşa süreçlerinin teorik ve tarihsel iç çelişkilerinden beslenmektedir. Zira ideal bir düzen tesis etme hedefindeki kurgusal yönüyle ulus-devlet nosyonu, tabiatı gereği homojenliğin maksimizasyonundan

⁴ Kürt sorunu, burada tüm yönleriyle analiz edilemeyecek kadar müstakil ve geniş bir konudur. Bu nedenle meseleye, sadece genel bir panorama sunacak şekilde yaklaşmaktadır.

yanadır. Oysa söz konusu homojenliğin ülke sathına yayılabilmesi son derece zordur. Zira demokratik olma iddiasında bulunan siyasal yapılarda farklı unsurlar, kendi farklılıklarının tanınması, bunlara duyulması hakkına sahiptirler. Bu bapta olgu ile kurgu arasında var olan gerilimin giderilmesi adına demokratik çözüm arayışları benimsenebileceği gibi, baskıcı yöntemler de uygulamaya konulabilir. Türkiye’de özellikle erken cumhuriyet döneminde etnik meseleleri kaşımamak adına farklılıklar olabildiğince görmezden gelinmiş, bunu başaramadığı yerde özellikle 1980 darbesi sürecinde temel insan haklarını ihlal edecek şekilde sert tedbirlere başvurulmuştur (Ahmad, 2008:218; Zürcher, 2016:404).

1980’li yıllarda hak talepleriyle gündemde yeniden olan bir diğer grup Alevilerdir. Türkiye Cumhuriyeti’nin ana kurucu ilkelerinden biri her ne kadar laiklik olsa da Türk milletinin dininin toplumsal olarak sırasıyla Müslümanlık-Sünni-Hanefi olarak düşünülmesi dini düzenlemelerin bu inanın gereklerine göre yapılmasına neden olmuştur. Cem evlerine düzenlenen baskınlar, milli eğitim müfredatına konulan zorunlu din dersleri bunun çeşitli görünümüdür (Massicard, 2017). Bu gibi politikalar zaman içerisinde Aleviliğin siyasal yönünün güçlenmesine sebep olmuştur. Nitekim 1970’li yıllardan kalma politik bagajla Aleviler, 1980’li yılların sonlarına doğru Aleviler derlenip toparlanmış ve örgütlenmeye başlamıştır. Bu yıllarda Alevilik konulu yayınlarda adeta bir patlama yaşanmış, birçok yayın organı çıkarılmaya başlanmıştır. Devletin Alevi siyaseti ise son derece pragmatist bir düzlemde seyretmiştir. Siyasal İslam’ın yükseldiği zamanlarda Alevilik, *Kemalist kimliğinden* dolayı denge unsuru olarak kullanılmıştır. Aleviliği milliyetçilikle eklemlenmeye veya devlet adına kazanmaya dönük teşebbüsler, laikliğe açık karakteriyle ilgi gösterdiği Aleviliği İran-Arap etkilerinden arınmış, Türk halkı kültürüne özgü milli bir Müslümanlık hüviyetiyle tanımlayarak milliyetçi damarı işlemişlerdir” (Bora, 2007:120).

1990-2010 Yıllarında Vatandaşlık ve Kimlik

1990’lar hem dünya hem Türkiye tarihi açısından dönüşüm yılları olarak nitelendirilebilir. Sovyetler Birliği ve Yugoslavya’nın dağılması, ABD’nin hegemonyasını ilanı, buna paralel Avrupa Topluluğu’nun Avrupa Birliği’ni oluşturma yönünde attığı adımlar ve en nihayetinde sermayenin küreselleşmesi bu dönüşümün belli başlı köşe taşlarıdır. Tarihi boyunca yüzünü Batı’ya dönmüş olan Türkiye de söz konusu dönüşümden etkilenmiş, bir yandan ulusal ekonomiyi küresel sermayeye eklemlenmek için ekonomi politikalarında değişikliğe giderken, bir yandan da ulus-devletin geleceğinin tartışılmaya başladığı Avrupa konjonktüründe, önüne koyduğu Avrupa Birliği hedefinin gereklerini yerine getirme yolunda reformlara hız vermiştir. Bu gerek ise, 1980’lerden itibaren giderek artan dozlarda uygulanmaya başlayan liberal ekonomi politikalarından beslenmektedir. Zira Türkiye uluslararası ekonomi ve siyasete eklemlendiği ölçüde, uluslararası konjonktürün zorlamalarına -

olumlu ya da olumsuz- daha açık hale gelmiştir. Bu açıklığın kimlik ve vatandaşlık konularını ilgilendirdiği ölçüde de ulus-devletin şimdiye kadar tarif edilen anlayışının sorgulanmasına ve kısmen dönüştürülmesine imkân verdiği söylenebilir. Öte yandan tam da bu uluslararası gelişmelerin iç siyasal hayata yansımaları olarak değerlendirebileceğimiz şekilde özel televizyon kanallarının yayına başlaması, farklı görüşlerin kamusal alanda daha fazla yer bulması, sivil toplum örgütlerinin sayısında yaşanan artış ve o döneme dek benimsenen politikaların revize edilmesi süreci etkileyen önemli iç siyasal faktörler olarak bu dönüşüm döneminin parçası haline gelmektedir.

Nitekim Turgut Özal'ın başbakanlığıyla başlayan süreçle birlikte Türk milletinin bir parçası olarak diğer etnik aidiyetlerin varlığını kamusal alanda da tanıyacak düzenlemeler ve raporlar ardı ardına gelmiştir. 2932 sayılı kanunda düzenlenen Kürtçe konuşma yasağının, 1991'de kaldırılması; dönemin başbakanı Süleyman Demirel'in 1992'de "Kürt realitesini tanıyoruz" açıklaması; "Kürtlerin kendilerini ifade edebilecekleri düzenlemelere gidilmeli" diyen 1992 ANAP raporu; "Anadil yasağı kaldırılmalı, Kürtler kendilerini hayatın her alanında özgürce ifade edebilmeli" diyen 1993 SHP raporu; "Kürt sorunu Türkiye'nin iç meselesidir ve etnik duyarlılıklara demokratik yaklaşımla çözülür" diyen 1995 CHP raporu; "Kürt realitesi hukuken tescil edilmeli" diyen Doğu Ergil raporu; "Anayasa'daki dil yasakları ve mevzuattaki öteki sınırlamalar kaldırılmalı" diyen 2001 TUSİAD raporu bunlardan bazılarıdır (Heper, 2010) Ne var ki demokratik tartışmalara giden yolun çok da pürüzsüz olmadığını vurgulamak gerekir. Zira önerileri yapanlar ya vatan hainliğiyle suçlanmış ya da hukuki kovuşturmayla tabi tutulmuşlardır. Bu arada 1990'ların ortalarında PKK, ayrı, bağımsız bir devlet kurma arzusunu bıraktığını ilan etmiş, örgütün konjonktürel gücüne göre de *Kürt sorununu* kâh Türkiye'deki kısmıyla sınırlı, kâh bütün bir Ortadoğu'nun sorunu -dolayısıyla o çapta bir çözüm gerektiren- olarak gören bir anlayışla iki kurucu ögeli Türkiye Cumhuriyeti, federasyon, Ortadoğu'nun tamamını kapsayan konfederalizm, vs. gibi değişik *çözüm önerileri* ortaya atmıştır (Laçiner, 2008: 3-6).

Türkiye 2000'li yıllara doğru giderken bu mesele etrafında PKK'nın eylemlerine son verdiğini açıklaması -sonradan bunun geçici olduğu anlaşılacaktır- ile etnik aidiyetler bahsinde siyasi hava ılımanlaşmaya başlamıştır. Üstelik sadece Kürtleri değil, Lazları, Çerkezleri, Alevileri, Boşnakları, Süryanileri ve bir bütün olarak gayrimüslim Türk vatandaşlarını ilgilendiren sorun bu ılımanlaşmış iklimin şemsiye konusu haline gelmiştir.

Nitekim Türkiye'de etnik aidiyetlerin tanınmasına yönelik yumuşayan siyaset en verimli ürünlerini 2001-2004 yılları arasında yapılan anayasa reform paketleri çerçevesinde vermiştir. Yapılan düzenlemeler, her ne kadar AB adaylığı sürecinde bir yol haritası niteliği taşıyan Katılım Ortaklığı

Belgesi'nin gerektirdiği *ödevler* niteliğinde olsalar da yine de farklı kimliklerin ifade edilmesine oluşturdıkları yasal dayanak bakımından hayli önemlidirler (Oran, 2008:116-124).

Söz konusu reform paketlerinden ilki 3 Ekim 2001'de kabul edilen anayasal değişiklikleri kapsamaktadır. Ulus-devleti tanımlayan Anayasa maddelerini ilgilendiren bölümleriyle bu pakette, 1982 Anayasası'nın 28. maddesi değiştirilerek "kanunla yasaklanmış olan herhangi bir dilde yayım yapılamaz" hükmü metinden çıkarılmıştır. Anayasa'nın vatandaşlığı düzenleyen 66. maddesinden "yabancı babadan ve Türk anadan olan çocuğun vatandaşlığı kanunla düzenlenir" hükmü atılmıştır. Siyasi parti kapatma esasları zorlaştırılmış, bunun için "laikliğe ya da devletin ve milletin bölünmez bütünlüğüne aykırı eylemlerin odak noktası haline gelmek" kriteri getirilmiştir. MGK kararlarının sadece tavsiye niteliğinde olduğu hükmü pekiştirilmiştir. İkinci paket (7 Mayıs 2004) Anayasa'da 10 maddelik bir değişikliği içermektedir. Değişikliklerde ulus-devleti ilgilendiren en önemli ifade farklılığı ise, basın araçlarının müsadere konusunda "milli güvenlik tehdidi, devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğüne tehdit" gibi muğlak hallerin, istisnai gerekçe olmaktan çıkarılmasıdır.

Anayasal değişikliklerle başlayan kanuni değişim süreci, AB Uyum paketleri ile devam ettirilmiştir. 6 Şubat 2002 tarihli pakette, TCK 216. madde ile, "Halkın sosyal sınıf, ırk, din, mezhep veya bölge bakımından farklı özelliklere sahip bir kesimini, diğer bir kesimi aleyhine kin ve düşmanlığa alenen tahrik eden kimse, bu nedenle kamu güvenliği açısından açık ve yakın bir tehlikenin ortaya çıkması halinde, bir yıldan üç yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılır. Halkın bir kesimini, sosyal sınıf, ırk, din, mezhep, cinsiyet veya bölge farklılığına dayanarak alenen aşağılayan kişi, altı aydan bir yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılır. Halkın bir kesiminin benimsediği dini değerleri alenen aşağılayan kişi, fiilin kamu barışını bozmaya elverişli olması halinde, altı aydan bir yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılır" hükümlerine yer verilmiştir. 26 Mart 2002 tarihli pakette, Dernekler Kanunu değiştirilerek "...azınlıklar bulunduğunu ileri sürmek veya Türk dilinden ve kültüründen ayrı dil ve kültürleri korumak, geliştirmek veya yaymak amacıyla dernek kurulması" yasak kapsamından çıkarılmıştır (Oran, 2008:122). 3 Ağustos 2002 tarihli pakette, yabancı dilde eğitim ve öğretim yasasında yapılan değişikliklerle, Türk vatandaşlarınca geleneksel olarak kullanılan farklı dil ve diyalektlerin öğrenilmesindeki, farklı dil ve diyalektlerde yayın yapmadaki sınırlamalar kaldırılmıştır. TCK madde 159 (yeni 301)'da yer alan "Türklüğü, Cumhuriyeti, Büyük Millet Meclisini, Hükümetin manevi şahsiyetini, Bakanlıkları, Devletin askeri veya emniyet muhafaza kuvvetlerini veya Adliyenin manevi şahsiyetini alenen tahkir ve tezyif etmek ve Türkiye Cumhuriyeti Kanunlarına veya Büyük Millet Meclisi Kararlarına alenen sövmek" suçlarının kapsamı daraltılarak "Türklüğü, Cumhuriyeti veya Türkiye Büyük Millet Meclisini alenen aşağılamak, Türkiye Cumhuriyeti Hükümetini, Devletin

yargı organlarını, askerî veya emniyet teşkilatını alenen aşağılamak” şekline dönüştürülmüştür. 23 Ocak 2003 tarihli pakette Terörle Mücadele Kanunu’nun 8. maddesi kaldırılarak ifade özgürlüğü genişletilmiştir. Terör, şiddet ve zor kullanma unsurları ile tanımlanmıştır. Ayrıca, özel radyo ve TV kanallarının da çeşitli dil ve lehçelerde yayın yapmaları mümkün kılınmıştır. İmar Yasası’nda *cami* ibaresi *ibadet yeri* olarak değiştirilmiş, her din ve inanış için ibadet yeri yapılmasına olanak tanınmıştır. 30 Temmuz 2003 tarihli pakette ise 301. maddede yer alan Türklüğü aşağılamak fiiline ilişkin cezalar indirilmiş, ayrıca terörist örgütlere yardım konusu daraltılmıştır. 08.10.1996 gün, 27781 sayılı Resmî Gazete’de çıkan “Özel Kreş ve Gündüz Bakımevleri ile Özel Çocuk Kulüpleri Kuruluş ve İşleyiş Esasları Hakkında Hakkında Yönetmelik,” söz konusu mekânların kurucuları için aranan şartları arasında yer alan Türk olmak şartı ise, 30 Nisan 2015’te Resmî Gazete’de yayımlanan karar ile Türkiye Cumhuriyeti uyruklu olmak olarak değiştirilmiştir.

Bu değişikliklerin genel niteliklerine bakıldığında ilk göze çarpan bunların iddialı yanıdır. Diğer etnik aidiyetleri yok sayan yaklaşık yetmiş yıllık bir anlayışın ardından uygulamaya konulmak istenen değişiklikler hayli köktenci olmuştur. Ne var ki bu kanunların uygulanışında da zaman zaman teknik ve siyasal sorunlar yaşanmıştır. Örneğin gayrimüslim vakıflar, ellerindeki malların tapuya tesciline ilişkin- yasaya rağmen- yasal işlemleri yaptırmakta zorluklar çekmiş, Kürtçe dil kurslarının açılması için yürütülen prosedürlerde bürokratik engeller çıkarılmıştır (Oran, 2008:128). Türk milli kimliğinin formu niteliğindeki vatandaşlığın ise, bireylerin etken birer özne olmalarını destekleyecek haklar zemininde konumlandırılması zaman zaman akamete uğramış, vatandaşlığın görev yüklemine hak yüklemine göre daha fazla vurgu yapılmıştır. Bu çerçevede “ulusal birliğin tesis edilmesi, Türkiye’de vatandaşlık olgusunun varlık sebebi olarak belirlemektedir” (Kadıoğlu, 2008:34). Bu durum bireylerin vatandaşlığı negatif bir statü olarak algılamalarına, söz konusu statüden doğan karşılaşmaların ise genelde olumsuz olarak düşünülen zorunluluklardan (hastane, vergi dairesi, elektrik idaresi, karakol, belediye gibi kurumlardaki kötü muameleler) beslenmesine sebep olmuştur (Caymaz, 2007:159).

Öte yandan vatandaşlığı kazanma ya da kaybetme ile ilgili davalara bakıldığında da devletin çok geniş yetkilerle bu alanları düzenlemiş olduğu ifade edilebilir. Sözelimi vatandaşlık kazanımı için başvuran Ürdünlü Bay X’in başvurusu devletin genel güvenliği ve siyasi çıkarları dikkate alınarak reddedilmiş, vatandaşlığın kazanımı için gereken şartlar o kişi tarafından taşınsa da taşınmasa da son karar -o dönemki- Bakanlar Kurulunun takdirine bırakılmıştır (Ekşi, 2006:120-122). Öte yandan yetkili makamlardan izin almadan ve kendi isteğiyle başka bir ülke vatandaşlığına geçen kişilerin Türk vatandaşlığından çıkarılmaları, devlet ile birey arasındaki hiyerarşik ilişkinin bir uzantısı olarak okunabilir (Ekşi, 2006:148-149). Benzer şekilde yurtdışında bulunan ve askerlikle ilgili yasal işlemleri yaptırmayan bir kişinin ilgili uyruklu kanununa göre vatandaşlıktan çıkarılması (Ekşi, 2006:148)

Türkiye devletinin parçası olabilme şartının askerlikle ne kadar bağlantılı olduğunu göstermektedir. Devletin egemenlik alanının ve takdir yetkisinin genişliğini imleyen bir diğer örneğe eski bir Dev-Yol üyesine “halen geçerli bir iş yapmaması, eski siyasi faaliyetlerini sürdürmeye meyilli olması, eski örgüt mensuplarıyla çok ilişkiler içinde olması ve fırsat bulduğunda ideolojik faaliyetler içerisinde bulunacağını anlaşılmaması” gerekçesiyle pasaport verilmemesidir (Ekşi, 2006:207). Kararın dayanağı olarak Pasaport Kanunu’nun 9. maddesi (genel güvenliğe aykırı faaliyette bulunan kişiye pasaport verilmemesi) gösterilmektedir. Burada dikkat çeken nokta bir kişinin geçmişine bakılarak geleceği hakkında karar vermeye “genel güvenliğe tehdit” gibi muğlak ifadelerle yetki tanıyan iradedir. Benzer bir davada da Pasaport Kanunu’nun 8. maddesinde yer alan “TC’nin emniyetini ve umumi nizamını bozmak gayesiyle geldiği *sezilenler*” ifadesi bir Amerikan vatandaşının ikamet tezkeresinin uzatılması talebinin reddi için yeterli olmuştur. Zira örnek olayda söz konusu şahıs, Best Otel’de yapılan ayinlere rahip sıfatıyla başkanlık ediyor olmakla itham edilmektedir. Başka bir örnek davada ise, arkadaşına Hristiyanlıkla ilgili kitap ve broşür götürdüğünü iddia eden bir Amerikan vatandaşının oturma izni, Hristiyanlık propagandası yapıyor olduğu gerekçesiyle iptal edilmiştir (Ekşi, 2006:212-215). Polis Okulları Yönetmeliği 8. maddesi j bendinde ise polis okullarına giriş şartlarından biri olarak yabancı ile evli veya yaşar bulunmamak sayılmaktadır.

Örnekleri çoğaltmak mümkündür. Ne var ki tüm bu söylenenler göz önüne alındığında ulusal kimliğin farklı kimlikleri dışlamayacak ilkeler etrafında belirlenmesi ve kanun metinlerinin yoruma daha az açık bir dille yazılması yoluna gidilmesi toplumsal bir ihtiyaç olarak varlığını hissettirmektedir.

Kuşkusuz 90’lı ve özellikle 2000’li yıllar tüm aksaklıklara rağmen Türkiye’de demokratikleşme yönünde bulunulan yasal ve sivil girişimlerin hız kazandığı bir dönemi işaret eder. Medyanın da bu süreçte etkisi büyüktür. Örneğin Hürriyet gazetesinin 1997’den 2008’e dek çıkan sayılarında Kürtlerle ilgili olarak çıkan yazıların sayısındaki büyük artış medyanın konuyla ilgili temasının açık bir göstergesidir.⁵ Ne var ki bu olumlu gelişmeler, mevcut ulus-devlet anlayışının daha da demokratik hale gelmesi gerekliliğini ortadan kaldırmaz. Zira Cumhuriyet tarihi boyunca milli kimlik inşasının temel unsuru olarak alınan Türklük tözselleşmiş, devlet ve toplumla ilgili hemen her konunun “onun için, onun üzerinden, onunla ya da ona rağmen” içinin doldurulduğu bir öz haline gelmiştir. Bora’nın ifadesiyle “Türk milleti neredeyse insanlık tarihinin başlangıcından beri, üstelik milli şuuruyla –hiç değilse onun ilkel ön-biçimleriyle- var olan bir antite olarak tarihdışılaştırılmıştır (Bora, 2007:34). İşte, bu tarihdışılaşmış millet anlayışını temel insan haklarına ve hukuk devletinin üstünlüğü ilkelerine

⁵ Hürriyet gazetesinde Kürtlerle ilgili 1997 yılında 133, 98’de 652, 99’da 730, 2000’de 404, 2001’de 241, 2002’de 722, 2003’te 1304, 2004’te 954, 2005’te 1533, 2006’da 1157, 2007’de 2579, 2008’de 1555 adet haber çıkmıştır. Hürriyet arşiv sayfası, <http://arama.hurriyet.com.tr/kurt/kurt.aspx?keyword=k%fcrt>

saygılı laik hukuk devletinin tüm toplumsal bileşenleriyle daha demokratik bir tabanda ele alınması gerekmektedir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Millet olgusuna modernist yaklaşımların bakışı çerçevesinde ulus-devletlerin, ulusu oluşturan ögelerin olgusal tarihini olabildiğince tek bir aidiyet altında birleştirerek siyasal egemenliklerini hâkim ve meşru kılmaya çalışmaları Erözden'in ifade ettiği üzere *kurgu* ile *olgu* arasında az ya da çok bir makasa sebep olur. Bu makasın daraltılmasında siyasal iktidarların benimseyeceği politikaların sertliği ya da yumuşaklığı da o ülkenin demokratikleşme yolundaki performansının notu olarak düşünülebilir. Bu nedenle, ulus-devletler içinde vatandaşlık ve kimlik uygulamaları demokratik süreçlerle doğrudan bağlantılıdır. Nitekim yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren genel olarak kimlik tartışmalarının çatalanmaya başlaması ile farklı ve çoğul kimlikler benimseyen birey ve gruplara verilen ulusal ve kolektif hakların sınırlarının genişlemesi, vatandaşlık nosyonuna dahil olan haklar manzumesinin zaman içinde gelişmesine sebep olmuştur.

Tüm bu süreçlerin Türkiye'deki karşılıkları 1960'lardan 2000'lere kadar gelen süreç etrafında incelendiğinde, ülkede vatandaşlık ve kimlik anlayışının olgu-kurgu gerilimini yansıtacak şekilde Türk etnik çekirdeği etrafında örgütlenmiş ulusal aidiyet çerçevesinde biçimlendirildiği tespit edilebilir. Diğer bir ifadeyle Türkiye'de vatandaşlık ve kimlik meseleleri bir yandan Batı tipi yurttaşlık anlayışının, bir yandan da Doğu tipi milliyetçiliğin çeşitli görünümleri arasında salınmaktadır. Burada hem 1961 Anayasası'na hem 1982 Anayasası'na bakıldığında Türk olmanın, Türkiye Cumhuriyeti'ne vatandaşlık bağı ile bağlı olmak olarak anlaşıldığı görülmekle birlikte, Türk milletine aidiyetin özellikle Türk harsına dâhil olma politikalarıyla desteklenmesi iki tip milliyetçiliğin Cumhuriyet tarihinde sentezlendiğine işaret etmektedir. Hem 1960'lardan 1980'lere, hem 1980'lerden 1990'lara devlet katında farklı etnik kimliklerin tanınmasına farklı düzey ve araçlarla direnç gösterilmiş, özellikle darbe dönemlerinde baskı politikaları artmıştır. 1990'lardan 2010'lara ise hem uluslararası hem de ulusal konjunktürde yaşanan gelişmelerin bir neticesi olarak vatandaşlık ve kimlik politikalarında bir yumuşamaya gidildiği ifade edilebilir. Öncelikle *Kürt sorunu* ile ilgili atılan adımlar, daha sonra daha geniş kimlik taleplerini karşılayacak şekilde AB Uyum Paketleri ile ilgili olarak yapılan düzenlemeler bu yoldaki aşamalarıdır. Yine de uygulamada aksaklıklar da yaşanmaktadır. Söz konusu aksaklıkların kökeni ise, *olgu-kurgu* gerilimini besleyen anlayışta ısrar etmektir.

Nitekim hem dünyada hem Türkiye'de birtakım aksaklıklara sebep olan, her şeyden önce katı ve çağın gereklerine uyum sağlayamayan bir yönetim anlayışında dönüşümlere gitmemektir. Kadioğlu, ortaya çıkış motivasyonu ve gelişim çizgisi düşünüldüğünde -Fransız Devrimi'nin özgürlük, eşitlik ve kardeşlik ilkelerini hatırlamak yeter- demokratik açılımları olan ulus-devletin, yaklaşık iki yüzyıllık

tarihinde evrildiğini, değiştiğini ve demokratik içeriğinden arınarak, tutucu- dışlayıcı bir siyasal model haline geldiğini ifade etmektedir (2008:31). Buna karşılık özellikle 1990 sonrasında uluslararası arenanın yapısında meydana gelen gelişmeler ve küreselleşme ve ulus-devletin anlamsal sınırlarının sorgulanmaya başlaması ile ulus-devletin homojenleştirici paradigması açmaza girmiştir. “Artık tekil çıkarılardan bir ortak çıkar oluşturma kapasitesi azalmakta, tekil kimlikleri bildik modern siyasal alan çerçevesinde bir araya getirmek giderek zorlaşmaktadır” (Özkazanç, 2009:263). Bu çerçevede ulus-devlet türdeşleştirici, bütüncül ve mutlak otoriter yapıdan daha esnek, farklı toplumsallıkları kapsayan, küresel düzenin parçası durumunda bulunan bir modele evrilmektedir (Beriş, 2008:77). Buna binaen de ulus-devlet ve vatandaşlığın dönüşümünü amaçlayan öneriler ortaya atılmaktadır. Bu önerilerden bir tanesi ulus-sonrası yapılanmalar, bir diğeri ulustan arındırma (Sassen, 2003: 286-287). Ulus-sonrası yapılanmalar, ulusal alanın dışında konumlanan Avrupa Birliği vatandaşlığı ya da *kent vatandaşlığı* gibi yeni vatandaşlık biçimleri esasında tartışılmaktadır. Türkiye’de bu tartışmaların yürütülebileceği yapısal bir dönüşüm sürecine girilmediğinden -Türkiye hala AB adaylığı sürecindedir- Türkiye’yi *ulustan arındırma* önerisi içinde düşünmek (Kadıoğlu, 2008:33), *olgu-kurgu* gerilimini azaltarak demokratik taleplere yer açmak bakımından daha ufuk açıcı görünmektedir

Ulustan arındırma, ulus-sonrasından farklı olarak küresel olguları ulusal olanın dâhilinde ve ulusal kurumlar yoluyla mümkün kılarak, ulusal alan içinde ve ulus-sonrasına geçmeden demokratikleşmeyi gündeme getirmektedir. Gruplara azınlık statüsü vererek hakların genişletilmesi yerine negatif hakların derinleştirilerek uygulanması yoluyla huzursuzluğun giderilmesini esas aldığı için de Türkiye örneği için elverişli bir öneri olduğu söylenebilir. Zira negatif hakların derinleştirilmesi, yasakların kaldırılması, statüsü insan olmakla ilişkilendirilmiş hakların tam anlamıyla uygulanması anlamına gelmektedir. Örneğin kişinin kendini anadilinde ifade edebilmesi, temel bir insan hakkı olan düşünce özgürlüğünün bir uzantısı sayılabilir. Anadilin kullanıl(a)madığı durumlarda düşünce özgürlüğünün de kısıtlandığı aşikârdır. Nitekim Oran’ın da ifade ettiği gibi (2008), kimliklerin marjinalleşme nedeni hakların tanınması değil tanınmamasıdır. Onlara kendini ifade şansı verilmemesidir. Haklar konusunda gündeme gelen, yöneticilerin çoğunluğu gözeten eşitlikçi söylemi ve pratikteki ayrımcı uygulamalarının karşısında bazı grupların etnik, kültürel, dinsel farklılıklarını çeşitli şekillerde vurgulamaları tepkisel bir çıkıştır (Caymaz, 2007:160). Diğer bir ifadeyle bireyler farklılıkları tanınmadığı, özgürlükleri kısıtlandığında şiddete başvurabilmektedirler. Kaldı ki, öyle bir Türklük anlayışından böyle bir *Türk olmamak* neticesini, farklılığının bilincinde olanlar kadar bunu sübjektif bir şuur haline getirmese de hafıza kaydında *nötr* bir bilgi barındıran başka herhangi bir kişi de rahatlıkla çıkarabilir (Çalık, 2008:93).

KAYNAKÇA

- Ahmad, F. (2008), Modern Türkiye'nin Oluşumu, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Aktürk, Ş. (2010) Türkiye'de Kürt Kimliğinin Siyasallaşma Süreci: 1918-2008, Türkiye'de *Kesişen Çatışan Dinsel ve Etnik Kimlikler* (Eds. R.Ö. Dönmez, P. Enneli, N. Altuntaş), İstanbul: Say Yayınları, 83-114.
- Anand R. M. (2003) Multicultural Democracy: Toward a better democracy, *Intercultural Education*, 14 (3), 263-277.
- Anderson, B. (2007), Hayali Cemaatler, (Çev. İskender Savaşır), İstanbul: Metis Yayınları.
- Aydınoglu, E. (2011), Türkiye Solu (1960-1980), İstanbul: Versus Yayınları.
- Bauman, Z. (2005), Bireyselleşmiş Toplum, (Çev: Yavuz Alogan), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Beriş, H. E. (2008), Egemenlik Kavramının Tarihsel Gelişimi ve Geleceği Üzerine Bir Değerlendirme, *SBF Dergisi*, 63(1), 55-80.
- Beriş, H. E. (2015), Tek Parti Döneminde Devletçilik (Türkiye'de Otoritarizmin Siyasal ve Ekonomik Temelleri), İstanbul: Tezkire Yayınları.
- Bora, T. (2007), Türk Sağının Üç Hali, İstanbul: Birikim Yayınları.
- Caymaz, B. (2007), Türkiye'de Vatandaşlık (Resmi İdeoloji ve Yansımaları), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çalık, M. (2008), Hangi Milliyetçilikle Nereye Kadar?, (Ed. Huzeyfe Süleyman Aslan), *Milliyetçilik Ufku*, Ankara: Binyıl Yayıncılık.
- Dal, K., Çakıroğlu, O. ve Özyazgan A. İ. (1985) Vatandaşlık Bilgisi, MEB Yayınları, Ankara.
- Ekşi, N. (2006), Kanunlar İhtilafı Kurallarına, Milletlerarası Usul Hukukuna, Vatandaşlık ve Yabancılar Hukuku'na İlişkin Seçilmiş Mahkeme Kararları, İstanbul: Beta Yayınları.
- Erözden, O. (2008), Ulus-Devlet, İstanbul: XII Levha Yayınları.
- Gellner, E. (2008), Uluslar ve Ulusçuluk, (Çev. B. Ersanlı), İstanbul: Hil Yayınları.
- Göle, N. (2000), İslam ve Modernlik Üzerine Temel Tezler, İstanbul: Metis Yayınları.
- Heper, M. (2010), Devlet ve Kürtler, İstanbul: Doğan Kitap.
- Hobsbawn, E. (2006), Milletler ve Milliyetçilik, (Çev. O. Akınhay), İstanbul: İletişim Yayınları.

- Kadioğlu, A. (2008) Vatandaşlığın Ulustan Arındırılması: Türkiye rneđi, (Ed. Ayşe Kadioğlu), Vatandaşlığın Dönüşümü, Metis Yayınları, İstanbul.
- Kohn, H. (1994) Western and Eastern Nationalism, (Eds. J. Hutchinson, A. Smith), Nationalism, Oxford: Oxford University Press, 162-165.
- Laçiner, . (2008), Kürt Sorunu: zmszlyđn Taraf (tar)ları, Birikim Dergisi, 234, 3-6.
- Massicard, E. (2017), Alevi Hareketinin Siyasallaşması, (ev. Ali Berkday), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Offe, C. (1985), New Social Movements: Challenging the Boundaries of Institutional Politics, Social Research, 52 (4), 817-68.
- Oran, B. (2008), Türkiye’de Azınlıklar, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Özkazanç, A. (2009), Toplumsal Vatandaşlık ve Neo-liberalizm Sorunu, SBF Dergisi, 64(1), 247-274.
- zkırıklı, U. (2019) Milliyetçilik Kuramları (Eleştirel Bir Bakış), İstanbul: Doğu-Batı Yayınları.
- Robertson, R. (1999), Küreselleşme, Toplum Kuramı ve Küresel Kültür, eviri: . H. Yolsal), Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Rousseau J. J. (2006), Toplum Sözleşmesi, (ev. Vedat Günyol), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Sassen, S. (2003), Towards Post-National and Denationalized Cizenship, (Eds. E.F. Işın, Byran Turner), Handbook of Citizenship Studies, Londra: Sage Publications, 277-291
- Smith, A. (1984) Review Article: Ethnic Persistence and National Transformation, British Journal of Sociology, 35(3), 452-461.
- (1989), The Origins of Nations, Ethnic and Racial Studies, 12 (12), 340-367.
- Uyar, H. (2007), “Atatürk Dönemi İ Politikası,” (Ed. S. İnan ve E. Haytođlu), Yakın Dönem Türk Politik Tarihi, Ankara: Anı Yayınları, 43-76,
- Yaman, A. (2010), Türk Siyasi Tarihinde Alevilik, Türkiye’de Kesişen atışan Dinsel ve Etnik Kimlikler (Eds. R.. Dönmez, P. Enneli, N. Altuntaş), İstanbul: Say Yayınları, 115-144.
- Zürcher, E. (2016) Modernleşen Türkiye’nin Tarihi, (ev. Yasemin Saner), İstanbul: İletişim Yayınları.
- 1924 Anayasası,

<https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1924-anayasasi/>

1961 Anayasası,

<https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1961-anayasasi/>

1971 Muhtıra Metni,

<https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/12-mart-muhtirasinin-uzerinden-48-yil-gecti/1414573>

1982 Anayasası,

<https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2709.pdf>

<http://arama.hurriyet.com.tr/kurt/kurt.aspx?keyword=k%fcrt>